

Adalék a kalotaszegi Magyarvalkó népi mesterségének szókincséhez

1.

Az ősi népi foglalkozások közül a földművelés, szövés-fonás, varrás, faragás, stb. szókincsében a kalotaszegi nép nyelvében a románsággal való hosszú együttélés ellenére is aránylag nagyon kevés román vagy egyéb jövevényszó honosodott meg. Ennek oka valószínűleg abban a körülményben rejlik, hogy a lakosság ezen a területen túlnyomórészt magyar, tehát egynyelvű és a fenti foglalkozásokat többé-kevésbé elszigetelten végzi.¹

Kalotaszeg ősi népi foglalkozásai közé tartozik a fa feldolgozása és kifaragása. Ezt a területet, de különösen annak kalotai szegeletét néhány évszázaddal ezelőtt még dús erdőség borította. A természetadta nyersanyagot a kalotaszegi ember házi eszközeinek és a mindennapi élet szükségleti tárgyainak előállítására használta fel. Díszítő kedve, jó ízlése párosult a gyakorlati szükségszerűséggel és a fa feldolgozása terén, akárcsak a varrottásokban, remeket alkotott.

A mindennapi élet, a mezei és házi munka eszközeit csaknem napjainkig maga készítette el és csak nagy ritkán vette meg a bonyolultabbakat a hunyadi vásárban. Közismertek voltak a kalotaszegi falvakban a mákói fonókerekék, a körösfői faragott székek, asztalkák, bútorok és dobozok (melyeket később háziiparszerűen már csakis a városnak készítettek), a magyarvalkói zsendelyfaragók, stb.² A falvak fokozatos elvárosiasodása azonban egyre több ősi népi foglalkozást sorvasztott el vagy tüntetett el teljesen (pl. a fazekasmesterség).³ Különösen talál ez a megállapítás azokra a népi szokásokra és mesterségekre, melyeknek tárgyai, eszközei nem a mindennapi élet használati tárgyai voltak (díszes kendők, piros csizma, párta, díszkanecók, stb.). Ezek nem szorultak állandó javításra, pótlásra, s ezért már nem is otthon állítottak elő, hanem a városból szerezték be. A város azonban gyári termékeivel a többi ősi népi foglalkozásokat is megtámadta és rést ütött rajtuk. A fejlődő mezőgazdasági és ipari termelés számos új eszközt és vele együtt új megjelölést, nevet, fogalmat honosított meg az ősi készlet- és szókincsben. Az elvárosiasodás fokozódásával együtt járt a falusi igények növekedése is. A régi zsuptetős házak mellett egyre több zsendely-

¹ Csak az állattenyésztés terén mutatkozik román hatás [l. Ethn. 1943: 85–6].

² A fenyőfával való foglalatoskodás emlékét őrzi a valkóiak gúnyneve, mert a szomszédfalusiak őket „szurkosoknak“ gúnyolják. EM. 1944:108–115, 196–7.

³ Tulogdy János, Bánffyhunyadi korsó mesternévvél 1842-ből: Közl. az Erd. Múz. Erem- és Régiségtárából III (1943), 194–6.

majd a törvény előírása szerint cseréptetős ház épült és az ácsmester, aki néhány évvel ezelőtt még csak néhány, jórészt magakészítette eszközzel dolgozott, most már a gyaluk és vésők egész sorával végezte munkáját. S míg régen több falunak csak egy kerekemestere volt, most már majdnem mindegyikben akadt egy-egy, legtöbbször bevándorolt és megtelepedett kerékgyártó. Az ilyen tanult mester azután gyorsan belevitté és népszerűsítette a közhasználatban mesterségének és eszközeinek idegen, városi elnevezéseit, műszavait.

Az idegen elnevezések meghonosodásának a kalotaszegi Magyarvalkó ács- és kerekemesterségének szókinésében van azonban egy másik, helyi magyarzata is.

Néhány kilométerre a falutól délnyugatra fekszik Kiskalota (más néven: Kelecel) román lakosságú község, ahol fafeldolgozó üzem működik. Ez a gyár dolgozza fel a környező hegyekből leszállított faanyagot deszkává, gerendává, léccé, stb. A gyár munkásai a környékbeli magyar és román falvakból származtak, de volt köztük még a gyár megindulásakor néhány német származású szakmunkás, akik a gyár mérnökeivel együtt kerültek oda. Az ő irányításuk mellett indult meg a gyár és folyt a fa feldolgozása. A munkások közül azóta már nem egy lett önálló mesterember saját falujában és honosította meg a gyárban használt eszközöket és idegen elnevezésüket. Így került néhány olyan hangalak és jelentéstani szempontból figyelemreméltó német jövevényszó a magyarvalkói ács- és kerekemesterség szókinésébe is, melyek idegen eredetét a falusiak közül ma már senki sem érzi.

Amikor 1937 nyarán Magyarvalkón hosszabb időt töltöttem néprajzi gyűjtéssel, lettem figyelmes ezekre az elnevezésekre. Abban az időben SIMON GÁSPÁR JÁNOS, vagy ahogy a községben hívták: GAZSI JANCSI (kb. 45 éves) volt a falu ács- és egyúttal asztalosmestere. Műhelye az Alszegezen volt, egy csúrt alakított át erre a célra. A tőle lejegyzett szerszámneveket itt alább sorolom fel:

2.

Hasító és vágó eszközök

fésze 'fejsze' Szélesvasú bardszerű, hosszúnyelű vágó és hasítóeszköz; kétkézrevaló.

bálta 'balta'. A fejszénél kisebbvasú és rövidebbnyelű; félkézrevaló.

szekercse 'szekerce'. Az ácsmester könnyű, tetőfedéskor használt, kalapáló és vágó eszköze. Csak az egyik oldala kifent.

Fűrészek és tartozékaik

fűrész 'fűrész', säge.

fűrészkáva 'fűrészkáva'. A fűrész

rész pengéjét szabályozó falkeret.

szaggatóú fűrész 'szaggatófűrész'. Két embernek való fűrész, mellyel a szálfat fűrészelik el.

jukfűrész 'lyukfűrész'. Keskeny, hegyben végződő, rövidpengéjű fűrészfajta. L. róka-farkúfűrész.

rókafarkúfűrész 'róka-farkúfűrész'. Nevét fogantyújának róka-farkra emlékeztető alakjától kapta. Ném.: lochsäge mit fuchschwanzgriff. L. Lyukfűrész.

fűrészfokhuzóú 'fűrészfoghúzó'.

A szaggatófűrész és egyéb fűrészfajták élesítéséhez használt hajtógató eszköz.

Vésők

vísőü 'véső; beitel'.

kupásvísőü 'kupásvéső'. Ajtózárra vésésére használt homorú véső.

gérvisőü 'gérvéső, ferdénavágó véső'. A szó első tagja nyilván a ném. *schräg*, 'ferde' hangátvetéssel keletkezett alakváltozata. Ugyanúgy keletkezett, mint ahogy a *rög*-ből a *gör*, *göröngy*-féle alakváltozatok. A *gér* szónak különben a valkói nép nyelvben 'ferde' a jelentése.

Fúrók

fúru 'fúró'. 1. bohrer, 2. A fúró acél hegye, cserélhető.

fúrdancs 'furdancs'. Gyorsfúró készülék (Mellnek támasztható).

bokázóü 'bokázó'. Hordólyuk fúró. *Ojan kereket fúr, mint a boka.*

csapfuru 'csapfúró'. Egyberótt deszkarészek eresztékének fúrásához használt nagyobb fajta fúró.

tengelyvékfuru 'tengelyvégfúró'. A szekér tengelyének végét, a kerékszeg helyét fúrják vele.

lajtörjafokfuru 'lajtörjafokfúró'. A létra fokainak helyét fúrják vele. A szó első tagja: *lajtörja* < ném. leiter 'létra'.

Gyaluk

simítóügyalu 'simítógyalu'. *schlichthobel*.

simavasügyalu vagy *porozóü* 'simavasügyalu v. porozó'. Keményfa gyalulására használt, nagyoló gyalu.

duplavasügyalu 'doppelhobel'. Kettősvasügyalu, keményfa gyalulására.

hevedergyalu 'hevedergyalu'. Homorúélú, az ajtóbetét kereszt-deszkáit gyalulják vele.

eresztőügyalu 'eresztőgyalu'. Gyaluláskor legelőször használt gyalufajta.

gyönystáb 'gyöngystáb'. Gyöngyalakú fadísztítés gyalulására használják. A második tagja: *stáb* < ném. *stab* 'pálcika dísz'. Érintkezés alapján névátvitellel keletkezett megjelölés, amikor a tárgy neve azt az eszközt jelöli, amellyel rajta dolgoznak.

anstakhörkèr 'anschlaghobel'. Mélyedés gyalulására használt gyalufajta.

gitfalc 'kittfalz'. Vékony, keskenypengéjű gyalu, ablakperem gyalulására. Eredeti jelentése: *gittléc*, mely az ablaküveget kívülről tartja. Ebben az esetben is a tárgyról az eszközre történt jelentésátvitel.

füllungfalc 'füllungfalz'. Ajtóablak gyalulására használt gyalu. Eredetileg 'betéthorony' a jelentése. Itt is a tárgyról ment át az eszközre a név.

natyhörkèr. Mélyedés gyalulására használják. A szó második tagja: *horker* < ném. *hobel* 'gyalu'.

A gyalupaddal kapcsolatos eszközök és cselekvések

mühèj 'műhely'. Gyalupad. *inas*. A gyalupadnál hosszabb lécek, deszkák tartásához használt pótállvány.

bonkázli 'bankeisen'. Vasék a gyalupadon, melynek a gyalulásra kerülő fadarabot nekitámasztják.

dëcka 'brett'. *foszni*. Kb. 3 cm vastag és kb. 30 cm széles deszka. Vö. ném. *fusz* 'láb' (mértékegység).

ráspòj < ném. *'raspel'*.

cirkalom 'cirkalom'. Nagyobb fajta körző (fábó).

kézvanóy 'kézvonó'. Kétkézi faragó szerszám.

strájmulli. Párhuzamos vonalak bekarcolására használt vonalzó készülék. A szó első tagja:

stráj < ném. *streichen* 'vonaloz'. Az eszköz német neve: *streichmasz*. A második tag valószínűleg a fr. *moule* 'forma, minta' (l. még *mouler* 'hornyol') szóból ered.

muliz 'vonaloz' < fr. *mouler* 'hornyol'.

kaszakü 'kaszakó; fenökő'.

3.

Magyarvalkó kerekemestere *Bandaló Pisti* (kb. 40 éves) volt. Tőle erednek a következő eszköznevek és mesterségével kapcsolatos műszavak:

A fa minősége, feldolgozása

ürmös. Érdes, barázdált felületű fa, kerékgyártásra nem alkalmas.

csögös. Bogos, göcsös fa. Kerékgyártásra ez sem alkalmas.

léhánt. Bárdal a fa héját leveri.

bárd. Szélespengéjű, rövidnyelű balta.

A kerék és részei. Kifaragásukhoz használt eszközök

kerék 'wagenrad'.

kerékagy 'nabe'.

csigafuru 'schneckenbohrer'. A küllők helyét fúrják ki vele a kerékagyon.

kanálfuru 'kanálfúró'. A kerékagy fúráshoz használják.

pèrsèj. A kerékagy vas bélése, vagyis az agyba erősített vas cső, mely a tengely körüli forgásban a kereket a kopástól óvja.

küllőü 'speiche'. Részei: *csap* (a kerékagyba illeszkedő része), *vállá* (a szélesreahagyott rész, mely a kerékagyra támaszkodik), *küllőü* (küllő; a középső része), *boka* (a kerék peremfáiba, a falfákba illeszkedő vége). Fajtái: *stogos küllőü*. Egyszerű, keresztmetszetben kör alakú küllő. Első tagja: *stog(os)* < ném. *stock*

'bot'. *káplis küllőü*. Faragáskor a kerékagy feletti részét szélesebbre faragják, hogy szilárdságát növeljék. < ném. *kappe*, 'kupak, borító rész'. *siltés küllőü*. A stogos és káplis küllő keveréke, mert kör alakúra faragják és a kerékagyra kerülő részét kiszélesítik. *Siltés* < ném. *schild* 'pajzs'. Az elnevezés valószínűleg domború, sokszor csaknem óvális alakjára vonatkozik.

simítás. A küllő gyalulása.

simitóy gyalu 'schlichthobel'.

fapangájnü. Fából készült ékek, melyek közé a gyalupadon a gyalulnivaló fát szorítják. Vö. ném. *bankeisen* 'vasék'. A szó második tagja eredeti jelentését elvesztette.

stogozóy kézvanóy. A kerék alakú küllő faragásához használt kétkézi faragó szerszám.

becsapòl. A küllőt kerékagyba veri.

lèbokáz. A küllő beverése a falfákba.

küllözöü kalapács. A küllők beveréséhez használt kalapács.

fálfa 'felge'. Az első kerék 5, a hátsó 6 falfából áll. Minden falfába két küllőt vernek.

Szabóybak. Faragószék, melyen a falfákat faragják.

facsap. A falfákat összekötő faszeg.

vascsap. A falfákat összetartó fémszeg.

fülesvísőü. A csapok helyét vésik ki vele.

vísőübunkóü. A véséshez használt fakalapács.

kerékszék. A kerék összeállítására szolgáló bak.

stekli. Faék, melyet a kerékszéken a kerék alá tesznek, hogy szilárdan álljon. Vö. ném. *stecken* 'dugni'.

vendékstekli. Pót faék, melyet rögzítésre használnak.

ráf. A kerékre húzott erős vasabroncs. Vö. ném. *reifen* 'abroncs'.

félvèr. A ráfot a falfákra ráerősíti.

félkészkalapács 'fausthammer' (a ráf felerősítésekor használják).

összerámól. Helyreigazít, a falfákat kiigazítja. A szó második tagja: *rámól* < ném. *räumen* 'rendbe szed'.

tengèj 'achse'. Részei: *dereka* (közepe), *ostora* (két vége).

puska. A tengely ostorára húzott vashüvely, mely a tengely végét az erős kopástól védi.

jóyszágra jár a szekér. Ha nincs jól beállítva az első kerék, és az állatokon nem egyformán oszlik meg a teher.

Az esztergapad

esztergapad 'drechselbank'. Részei: *villa* fűrészszerűen kivágott

vas, mely egyik oldalról a munkábavett tárgyat tartja. *laposkés* és *gömböjűkés* cserélhető fémélek, melyek a munkába vett tárgyat a másik oldalról tartják. *késtartóü.* ebbe illesztik be a faragáshoz szükséges éleket. *spingli* (vö. ném. *spindel*) a villa előtt forgó orsó, *csigakerék*, az orsót hozza forgásba a rajta átvett zsinór segítségével, *hajtóühorog* a lábajtasos szerkezet csuklószerű része. *lábitóü* 'fusztritt'. Ezzel hozzák az átvett zsinór segítségével az orsót és a ráillesztett tárgyat forgásba.

Létra

lajtörja. A szekér oldalfala. < ném. *leitter* 'létra'.

záp. A létra foka.

bokázóü furu tizenhármás. A létra fokainak lyukát fúrják vele. A 13-as elnevezés a fúró nagyságára vonatkozik. 13 lénia = 1 cm.

léniazóü. A bokázó furó 13-as másik elnevezése.

A rajzolás eszközei

linia. Egyenes vonalzó.

latni. Derékszögű vonalzó.

cirkli. Kisebb fajta fém körző. < ném. *zirkel*.

kilner 'kilner'. Acélvégű lyukasztó szerszám, melyet a fém tárgyakra való kirajzolásra használnak. Vö. ném. *körner* 'pontozó'.

hidegvágóü 'hidegvágó'. Acél ék, vaslemezek és vékonyabb tárgyak feldarabolására.

A fenti rövid szójegyzék nem törekedett teljességre, így is több mint 20 német és egyéb eredetű eszköznév és műszó gyűlt egybe. Ez is csak arra mutat, hogy a nép nyelvében sok új fogalom meghonosodhatik, anélkül, hogy pontosan számbavennők őket.*

NAGY JENŐ

* E közlésben a magánhangzó-kettőshangzóknak az *ü* kapcsolóhangot nyomdatechnikai okból nem lehetett jelezni [A szerk.].